

КУЛЬТУРОСОФСЬКА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ВИМІРАХ ПЕРСОНАЛІСТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті обґрунтовано культурологічні засади персоналістичного дискурсу української діаспори у контексті процесів її культурно-цивілізаційної ідентифікації.

Ключові слова: культурософська спадщина, персоналістичний дискурс, культуру творення, українська людина, ідентифікація.

В статье обоснованы культурологические основы персоналистического дискурса украинской диаспоры в контексте процессов ее культурно-цивилизационной идентификации.

Ключевые слова: культурософское наследие, персоналистический дискурс, процесс культуросоздания, украинский человек, идентификация.

In the article the principles of cultural discourse personalistic Ukrainian diaspora in the context of processes of cultural and civilizational identity.

Key words: kulturosofska heritage, personalistic discourse, culture creation, Ukrainian person identification.

Наукова спадщина української діаспори постає як визначне явище у скарбниці вітчизняної та світової культури. Емігрантами-українцями були розвинені основні напрями україністики, здійснювалося ознайомлення світу із унікальним феноменом українства, що давало можливість збагачувати європейську культуру досягненнями вітчизняних вчених – філософів, істориків, мистецтвознавців, культурологів тощо. Значення їхнього доробку важко переоцінити, адже відірвана від батьківщини, позбавлена елементарних засобів праці (бібліотек, архівів, колекцій, власних матеріалів) еміграція змогла витворити змістовний і привабливий образ українства, піднісши його до явища світового рівня.

Велика багатогранність і значний обсяг творчого доробку української еміграції, що лише тепер повноцінно починає інтегруватися у загальноукраїнську науку та культуру, потребує детального дослідження його окремих напрямів. На тлі формування різноманітних концепцій становлення нації, тісно пов'язаних із проблемами національно-культурної ідентичності та культуротворення як онтологічних засад процесів самотворення та самоствердження у науковому доробку української діаспори, відбувся перегляд багатьох засадничих положень у розумінні одиничного та універсального, загальнолюдського та особистісно-індивідуального, особистісно-національного,

специфічного та загального. У цьому контексті уможлиблювалося ототожнення людини та її особистісної діяльності із процесом культуротворення в рамках як всієї культури, так і культури діаспорної, із якою особистість себе ідентифікує. Крім того, на ґрунті персоналістичного підходу українською діаспорою вироблене специфічне бачення ідеалу української людини як у вимірах індивідуалістичних якостей, так і в аспекті потенційного використання її потенціалу як базової засади інтелектуальної перебудови соціокультурних систем. Все це актуалізує необхідність аналізу культурософської спадщини вчених української діаспори у вимірах персоналістичного дискурсу як складової цілісного діаспорного культуротворення.

Мета статті – обґрунтувати культурологічні засади персоналістичного дискурсу у контексті процесів культурно-цивілізаційної ідентифікації української діаспори.

Смисловим осердям філософсько-культурологічних роздумів українських мислителів стало поняття персони та персонального Я, що розглядалося крізь призму не тільки індивідуального Я, але також і Я колективного, зокрема етнічного та національного. Виходячи з цього, духовний світ того чи іншого народу, на думку вчених, може бути репрезентований окремими його представниками, які акумулюють в собі дух тієї чи іншої епохи. Так, І. Мірчук був переконаним, що в особі Г. Сковороди відбиваються ті риси і властивості, що характеризують цілий український народ. Порівняльний аналіз типових представників української і російської націй як репрезентантів їх духовності – Г. Сковороди та Л. Толстого – доводить загальну константу щодо української вдачі у вигляді індивідуалізму, спрямованого до самоствердження [5, 6].

На цьому ґрунті відомий український психолог Я. Ярема аналізує типові творчі індивідуальності серед українців, а саме І. Вишенського, Г. Сковороду, М. Гоголя і Т. Шевченка. Дослідник доходить висновку, що основною спільною прикметою цих особистостей є інтроверсія. Із загальної структури інтровертивного українця Я. Ярема виводить індивідуалізм як найбільш характерну рису української ментальності та виокремлює три групи чинників, що сприяли скріпленню української інтровертивності: географічні умови, культурні впливи та історія, яка, «будучи сама наслідком інтроверсії, в своїх психологічних наслідках ще більше поглиблювала інтроверсію» [9, 52].

У річищі проблеми загального та індивідуального як теоретичного підґрунтя практичного розв'язання питання про особливості призначення української людини, дослідження Я. Яреми продовжив видатний вітчизняний вчений О. Кульчицький. Розглядаючи проблематику людини, дослідник доводить необхідність її осмислення у вимірах не тільки всезагального, що є ідеальною абстракцією, а перш за все крізь призму дослідження національних та конкретно-історичних типів. На думку вченого загальнолюдське виявляється, насамперед, у конкретних постатях національних чи епохальних, формування яких обумовлене «історично-часовими» психічними структурами. На основі методу «генетичного досліджу» вчений виокремлює шість чинників,

що впливають на формування психіки української людини у процесі її буття, а саме: расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні та глибинно-психічні, що впливають на національну психіку комплексно. Крім того, сукупність названих чинників покладається за основу формування національного характеру.

Незважаючи на значну складність расової структури народу України, спираючись на антропологічні дослідження, О. Кульчицький розглядає два головні расові типи України: динарський та остійський. Характеристику обох расам дає за методом «мімічних чергувань» Л. Клауса, який ґрунтується на припущенні, що зовнішня форма тіла (сому) деякою мірою визначає його внутрішній світ (психе). Якщо порівняти динарську расу з остійською, то в обох випадках почуття переважають над розумом і волею, тобто даний чинник впливає на формування підвищеної емоційності української людини [2, 709].

Для дослідження геопсихічних чинників, їх способу дії на українську душу О. Кульчицький як робочу гіпотезу використовує ідею психолога Р. Тіле про тришаровий поділ психічної цілості: шар соматопсихічних явищ самопочуття; тимопсихічний шар почуттєвого життя; поїопсихічний шар волі і мислення. Перший шар впливає на біотонус; через ендокринну систему та за її посередництвом підсоння впливає на цілість психіки, спричинює певний життєвий настрій. Тимопсихічний шар віддзеркалює вплив своєрідних аспектів краєвиду, пов'язаних із цілісним сприйманням топографічних елементів географічної зони, що можуть викликати «процес вчування». Саме вчування як внутрішня несвідома дія найяскравіше проявляється при сприйманні рухів, що можуть проектуватися на рельєф, а вже відтак сприйматися як співдія, внутрішні стани. Внаслідок цього «ритмізується» душа, що впливає на цілість психіки. Глибина психічних впливів залежить від інтенсивності та постійності процесів, що переносяться в сферу підсвідомості, надаючи одночасно й тривкості.

За твердженням психологів, на свідомості людини залишають більший слід не одноразові надзвичайні події, а звичайні повторювальні дрібні факти. Саме тому, на думку О. Кульчицького, явища й процеси вчування геопсихічного порядку є такими типовими, звичайними, дрібними – «сублімальними», – які діють від дитинства до кінця життя. Якщо б припустити спадковість надбаних психічних змін, саме геопсихічні зміни мали б, мабуть, найбільше даних стати спадковими, а якщо прийняти погляд К. Юнга про колективне несвідоме людських груп, то не можна не включити в обсяг цього спадкового спільного людським групам колективного несвідомого саме вражень геопсихічного порядку [2, 713]. Геопсихічні процеси впливають на поїопсихічний шар мислення і волі, спричиняючись до формування характеру. Тут йдеться про світозображення в сфері мислення і сприймання, що визначає в сфері хотіння ставлення людини до світу.

Втім, психіку української людини формує не лише географічний простір, а й час, наповнений конкретними історичними подіями. Історичний чинник формування української психіки, який можна назвати спільністю історичної долі, О. Кульчицький пов'язує з геополітичним «межовим

положенням» України, яке зумовлює «межову» життєву ситуацію. Постійне, невіддільне від людського існування, перебування людини на «межах можливостей існування, на межах боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті приводить до наслідку, що вісью відношення до життя стає не воно саме, не турботи про життя, а щось вище за нього, якась його трансценденція, якась ідея чи ідеал, що переступає й перевищує границі життя» [2, 713]. Втіленням такого життя став лицарсько-козацький ідеал, провідними цінностями якого були честь, воля та віра, героїчна форма життя, тобто тип людини з його погордою до земного багатства – *vita maxima et heroica*.

Під впливом історичного розвитку України сформувався і цілком протилежний тип, а саме тип «захованого життя», коли людина задовольняється мінімальними вимогами і проявляє в усьому покірність, не протестуючи проти кривд, і дуже часто намагається «втєкти в себе», – *vita minima*. Саме цей тип «захованого життя» і позначається у К. Юнга терміном «інтроверсія». Подібне визначення пропонує і Я. Ярема: «Інтроверсія – це повернення суб'єкта до себе, на світ внутрішніх переживань. В крайніх випадках – повна відчуженість від реальної дійсності й у висліді – практична нежиттєздатність» [9, 77].

Оскільки історичні чинники мали безпосередній вплив на формування національної психіки, то ще в більшій мірі вплив на її становлення мали суспільні форми та умови життя української людини. З огляду на це вчений аналізує наступну групу чинників – соціопсихічні. Як відзначає О. Кульчицький, історично склалося так, що в соціальному житті українця виключну роль відігравали малі групи або утворення. Спірні питання вирішувало віче. Згодом цей спосіб перейшов у козацьку державу. І нарешті, ця традиція веде до бажання жити демократичними формами устрою. Це сформувало в українців схильність до утворення малих інтимних груп типу «спільнот переживання», об'єднаних на приязні і взаєморозумінні, а не на раціонально зумовленому прагненні до розумово продуманої спільної мети [2, 715].

Оскільки саме культуру українські дослідники характеризують як «духовний шар», як дійсність, що формує національну психіку, то питання впливу культуроморфічних чинників на формування психічного життя української людини посідає в роздумах О. Кульчицького особливе місце. Культура як здійснення релігійних, етичних, соціальних, естетичних, політичних вартостей у поглядах, установках і витворах людських спільнот, особливо національних, має подвійне відношення до психіки спільноти, що є носієм цієї форми культури. З іншого боку, культура – це витвір даної спільноти, вираз її психіки. З другого боку, оскільки кожний член спільноти розвивається в середовищі даної культури і «вростає» в культуру, засвоюючи її цінності, й тим самим переймає зв'язані з цими цінностями психічні настанови, ставлення до дійсності, культура є одночасно «витворною» силою національної психіки, – виформовує її і в формованій постаті утримує. При цьому жодна культура не є і не може бути в цілості витвором однієї

національної спільноти. Існують так звані «культурні кола» (згідно з термінологією О. Шпенглера), і кожна нація вбирає компоненти даного «культурного кола», і якоюсь мірою їх перетворює залежно від властивостей своєї психіки. О. Кульчицький стверджує, що українська культура була своєрідним викликом географічному положенню України: належачи до Сходу Європи територіально, вона тяжіла весь час до Заходу. Геокультурно-периферійний характер української духовності щодо окцидентальної духовної сфери спричинився, на думку філософа, до запізнення і водночас послаблення трьох «хвиль ідей», які сформували в основних рисах окцидентальну духовність, цебто католицизму, ренесансу й просвітництва [2, 715].

Характеризуючи глибинно-психічні чинники формування психіки української людини, крім архетипів як основних символів колективного несвідомого, О. Кульчицький виділяє особисте несвідоме. Змістом особистого несвідомого, на його думку, є головним чином чуттєві комплекси, які формують інтимність душевного життя. На українця як представника нації, поневоленої століттями, великий вплив має комплекс меншовартості. О. Кульчицький під цим комплексом розуміє групу почуттів, пізнань і прямивань, пов'язаних з власною недорівняністю й недостатністю щодо життєвих завдань, і через незгодність з тенденціями до критичної самооцінки недостатністю власних сил чи надто великими труднощами у виконанні цих завдань, що відображені у несвідомому. Сприятливий ґрунт для такого комплексу зумовлений, з одного боку, особливостями української історично-політичної дійсності і, з іншого боку, властивостями української психіки (інтроверсія). Як наслідок, комплекс меншовартості переходив у комплекс кривди. Цей комплекс зумовлює тенденцію надкомпенсації, що може проявлятися у двох напрямках:

- 1) по лінії етично-ідилічного мрійництва з вірою в прихід царства правди;
- 2) в напрямку піднесення самого страждання.

Серед наслідків комплексу меншовартості виступає також настанова реактивної агресії (ворожості), коли принижена чужинцями людина змушена придушувати таку настанову в їх присутності, розвантажуючись у національному середовищі.

Оцінюючи в цілому роль української людини у подоланні кризи сучасної культури, вчений відзначає необхідність збереження тенденції українського кордоцентричного персоналізму, яка відіграє позитивну роль у внутрішньому збагаченні людини. На думку вченого не повинна бути загублена й вітальна енергетика «доброї первинності» з її природними тенденціями до культуротворчої сублімації, адже «українська людина, як, мабуть, і слов'янська хліборобська людина південного сходу Європи, має всі підстави для такого синтезу, який ще Микола Хвильовий геніально назвав «поворотом до Європи» та «азіатським ренесансом» [3, 162].

Спираючись на історичну долю українського народу, українські дослідники розробили типологію української людини на основі характеру ставлення людей до світу. Виходячи з цього підходу, М. Шлемкевич виділяє

наступні типи української людини: старосвітський поміщик, геніально змальований М. Гоголем; гоголівська людина, якій властива певна роздвоєність душі; сковородинівська людина – глибокий людський тип, що в своїй душі, в самовдосконаленні шукає нового кращого світу; шевченківська людина, гасло якої: «Борітеся – поборете!», вона перетворює життя за новим праведним законом. Осередком її світогляду є наука, головною рушійною силою – розум [8, 17-18]. Доля цієї людини трагічна, оскільки вона не сприймається загалом, може протистояти йому і одночасно не може прожити без нього, бо без соціуму не може реалізувати себе. Втім потреба в самореалізації є найважливішою для такого типу особистостей.

Більшість дослідників української ментальності наголошують на «селянськості» української нації, що призвело до виокремлення наступних рис українського народу:

- самодостатність і консерватизм (Я. Ярема називає це «самовистачальністю», що зумовлює схильність українців до інерції [9, с. 62]);
- індивідуалізм (В. Липинський відзначає цю рису як негативну, бо «на відміну від західноєвропейського індивідуалізму, в основі українського індивідуалізму лежить потяг до абсолютної рівності, що роз’їдає національну спільноту» [4, с. 450]).
- інтроверсія, яка впливає із схильності українців до формування малих груп (спільнот переживання) на основі сусідських, родинних чи приятельських зв’язків.

Дослідники ментальності української людини зазначають, що Україна є, з одного боку, складовою Заходу, а з іншого боку, в національній психіці українців віддзеркалюються перехідність і «межовість» між Заходом і Сходом. Українці прагнуть до гармонії, і ця риса домінує в комплексі їхніх прикмет. Проте гармонія українця, на думку В. Яніва, відрізняється від гармонії європейця. У європейців панує гармонія контрастів, яка зумовлюється рівновагою між трьома психічними силами (почуттям, розумом і волею). Дослідник підкреслює, що для українців гармонія виявляється в прагненні до спокою і віддзеркалює напругу між волею, розумом і почуттями як сильно розвиненими компонентами при перевазі почуттів. Та подібне становище вважається результатом останніх сторіч, коли українці, поневолені царською і більшовицькою Росією, піддавалися психічному впливові Сходу й відсувалися від Заходу. Вплив Сходу на ментальність українців найбільше відбився на співвідношенні динамізму й пасивності. Якщо за динамізмом українці найбільше відрізняються від європейців, то за пасивністю так само відрізняються від східних народів. Та найміцніше зв’язує українців з Європою індивідуалізм, який проник у всі сфери національного життя.

Найбільш детально опрацював дану проблему М. Шлемкевич у праці «Галичанство» [7]., в якій відзначає відмінність ментальності галичан з культурним осередком у Львові і українців східних та центральних земель, для яких природним культурним центром є Київ. Основна відмінність полягає у більшому раціоналізмі Заходу на противагу Сходу, де переважають ірраціональні, стихійні, емоційно-вольові пориви. Це протиставлення філософ

послідовно обґрунтовує на конкретних постатях нашого історичного минулого. Княжі часи – князь Ігор Святославович у протиставленні до князя Данила. Козацькі часи – проводиться паралель між Б. Хмельницьким і П. Сагайдачним: «П. Сагайдачний ввійшов в історію як представник реалістичної політики, він дав здоровій, молодій, стихійній потузі Запоріжжя ясну, розумну ідею... В той же час у Богдана шлях до гетьманства – це не шлях свідомого і розумного зусилля, а шлях раптових пробуджень несподіваних віянь, чудесних осяянь. Держава у нього – це створення з нічого (creatio ex nihilo)» [7, 14].

Намагаючись дати якнайбільше ілюстративного матеріалу, М. Шлемкевич показує основні протиставлення вдачі і у двох типових представниках двох різних духовностей: Т. Шевченка та І. Франка: «У Шевченка є щось із спонтанного вибуху гарячого гейзера із глибини української душі, легкість із Божої ласки і неперевершена сила вислову одночасно. Слово добуте із сердечної повені і раціональної темені, із надр стихії. Інакше у Франка. Це тяжка боротьба з матеріалом, його слово – це свідомі, раціональні удари каменяряського молота об тверду скелю. У Шевченка геній творить природа, як стихія. У Франка зосереджена інтелігенція бореться з безпідвладною і неподатливою матерією зовнішнього світу і власної душі, оформлюючи їх» [7, 66]. Своє дослідження М. Шлемкевич закінчує міркуванням про соборне зрівняння раціональної Галичини та духовної Східної України. Слід зауважити, що дана проблема завжди була актуальною для України й такою вона залишається і на сьогодні.

Порівняння двох регіональних вдач він робить на підставі аналізу двох поем: «Гайдамаків» Т. Шевченка та «Панських жартів» І. Франка. В обох поемах спільною рисою є боротьба за правду і справедливість, але шлях інший, і в загальній характеристиці В. Янів називає «Гайдамаки» поемою бунту і помсти, а «Панські жарти» – поемою терпіння і прощення. Згідно з більшою войовничістю, ідея помсти на Сході жива, а в Галичині в довір'ї до Божої справедливості сильніша ідея прощення, принесення допомоги своїм ворогам. Почуттєвість знов об'єднує дві гілки, але на Сході, вона більш стихійна, в Галичині ж просякнута рефлексією, спокійна. Тут вже видно певну гармонію між розумом та почуттям, що єднає галичан із фаустівською (західноєвропейською) людиною. Врешті прямування до самовпливу теж спільне, але на Сході воно проявляється у формі нав'язування своєї волі, а в Галичині більш терпеливе, розраховане на довгий шлях для досягнення кінцевої мети.

Таким чином, можна виділити такі риси української ментальності :

- індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, повагою до окремого індивіда та його свободи;
- емоційно-шанобливе ставлення до землі, рідної природи в цілому («антеїзм»);
- специфічне «екзистенціально-межове світовідчуття»;
- пріоритет «серця» над «головою» («кордоцентризм»);
- інтровертність як заглиблення у внутрішній світ, прагнення до

самовдосконалення душі.

Згідно з особливостями ментальних характеристик української людини їй властиве прагнення до єдності із світом природи і, в інтерпретації І. Мірчука, українському суспільству швидше властивий культурний, ніж цивілізаційний шлях розвитку. «Всі результати цивілізації, мірячи людською мірою грандіозні, а в порівнянні з остаточною ціллю – мізерні – вона не є навіть певна осягнених успіхів... Якщо ми підемо культурним шляхом і наше відношення до світу опремо не на силі, а на почуваннях любові до цілого буття, на почуваннях єдності з природою і на розумінні її процесів, у цілком відмінному світлі представляться нам тоді особисті невдачі, нещастя, а навіть і смерть. Індивідуальні болі виглядають як... моментні феномени, для особистого життя може навіть катастрофічні, які однак є конче потрібні для нормального функціонування цього безконечного організму – космосу» [6, 28].

Таким чином, діаспорний персоналістичний дискурс розгортався у широкому гуманітарно-культурологічному просторі колективними зусиллями українських вчених – філософів, психологів, культурологів, що призвело до структурування діаспори як самодостатнього соціокультурного інституту. Необхідність збереження колективної ідентичності української діаспори як духовного центру України у зарубіжжі актуалізувало проблему самоідентифікації української людини в умовах транснаціонального соціокультурного середовища.

На основі методології філософської антропології, культурології, структурної психології та характерології українськими вченими було виокремлено та систематизовано характеристичні особливості української людини, проаналізовано чинники, що впливають на формування спільної для всіх українців психіки, розроблено типологію української людини. Разом з тим, вченими було показано, що в у мовах суспільства, у якому людина відчуває себе «чужою» та не має можливості ідентифікуватися із якоюсь культурною групою, з особливою гостротою для неї постає необхідність пошуку підтримки, любові, розуміння, що актуалізує моральні та психологічні зрізи зазначених проблем. Саме тому головним героєм діаспорного культурного простору постає бікультурал, який функціонує із подвійною самоідентифікацією та новою етнічністю, яка передбачає її визначення у різних контекстах.

Література

1. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук / О. Кульчицький. – Мюнхен – Львів: Укр. Вільний ун-т., 1995.– 164 с.
2. *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства: загальна частина: перевидання в Україні: [В 3 т.]. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995.– Т. 2.– С. 708-718.
3. *Кульчицький О.* Український персоналізм: філософська й етнопсихологічна синтеза / О. Кульчицький. – Мюнхен – Париж: Укр. вільний ун-т., 1985.– 192 с.

4. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // Повне зібрання творів, архів, студії. – Київ – Філадельфія, 1995. – Т. 6. – 470 с.
5. *Мірчук І. Г. С.* Сковорода. Замітки до історії української культури / І. Мірчук. – Прага: Вид-во українського історико-філософського тов-ва в Празі. Державна друкарня, 1925. – 21 с.
6. *Мірчук І.* Світогляд українського народу / І. Мірчук. – Прага: Накладом укр. ун-ту, 1942. – 21 с.
7. *Шлемкевич М.* Галичанство / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк – Торонто: Життя і мислі, 1956. – 120 с.
8. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К.: Фенікс, 1992. – 158 с.
9. *Ярема Я.* Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Я. Ярема. – Львів: Накладом автора, 1938. – 77 с.